

ԱՆՏԵՐ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
«Կաճառ» գիտական կենտրոն,
պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

ՀԱՅԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄԸ ՇՈՒՇԻՈՒՄ

Ինչպես հայտնի է՝ Արևմտյան Հայաստանից և այլ շրջաններից հայ ազգաբնակչության մեծամասնության բռնատեղահանությունից հետո, անդրենաժին ժողովրդի ցեղասպանության դիվային քաղաքականությունը Թուրքիան շարունակեց անպատիժ իրագործել նաև Արևելյան Հայաստանում ու Անդրկովկասի հայաբնակ այլ վայրերում: Տարածաշրջանում հաստատվելու համար Իրանի ու Թուրքիայի միջև ծավալված պայքարի ու անգիջում մրցակցության արդյունքում երկարատև պատերազմներից տուժած հայ ազգաբնակչությունը ոչ միայն գոյատևում էր, այլ նաև ուժ էր գտնում իր մեջ արժանի հակահարված հասցնելու թուրք զավթիչներին: Հակաթուրքական պայքարի փայլուն էջեր գրվեցին XVIII դարի առաջին երեսնամյակում, երբ, ինչպես վկայում են վավերագրերը, միայն Արցախի լեռներում էին շարունակվել ինքնապաշտպանական մարտերը, մինչև վերջ մնալով անառիկ ու աներեր: Ազատագրական պայքարը չմարեց նաև Պարսկական արքունիքի և Թուրքիայի աջակցությամբ հակառուսական խանությունների ռազմական ներուժի մեծացման քաղաքականության արդյունքում նաև Ղարաբաղում՝ նման վարչական միավորի ստեղծումից հետո: Հայության դիրքերի հետագա թուլացման էր միտված նաև թուրք(թաթար) և հայ հանրությունների զինված ընդհարումների հրահրումը ողջ Անդրկովկասի տարածքում: 1918 թվականին թուրքական բանակի մի զորամաս, Ադդամից ձեղքելով հայ գյուղացիների պաշտպանական գիծը, ուղղվեց Շուշի: Այդ և հետագա երկու տարիներին, հերթական նախահարձակման ընթացքում թուրքերի մոզոնած ոճրագործությունները շարունակեցին ներկայիս ադրբեջանցիների նախնիները՝ մուսավաթական ժամիշխանների գլխավորությամբ...

Թուրք և ադրբեջանցի վանդալներն ու մուսավաթական կառավարության զինված ուժերը Կովկասի Փարիզը և Անդրկովկասի մարզարիտը համարվող Շուշի քաղաքը 1920 թ. մարտի 23-ին վերածել էին կրոնական մոլեռանդության, գազանային բնազդների դրսևորման ասպարեզի: Ընդամենը մի քանի օրում հրո ճարակ դարձան ավելի քան մեկ դարի ընթացքում արարված համամարդկային արժեքները, հայ ժողովրդի մշակութային ժառանգության բացառիկ գոհարները, ճարտարապետական կոթողներ, գազանաբար հոշոտվեցին շուրջ ութ հազար¹ խաղաղ բնակիչներ, առևանգվեցին և հետագայում մահմեդականացվեցին հարյուրավոր աղջիկներ ու երեխաներ, զնդաններ նետվեցին հազարավոր անմեղ մարդիկ:

Ադրբեջանի դեմոկրատական հորջորջված հանրապետությունը, իր խղճուկ ու կարճատև գոյության վախճանին, իրականացրեց Թուրքիայի ցեղասպանական քաղաքականությունը Գանձակի շրջանից մինչև

¹ Շուշիում հայ բնակչության ցեղասպանության զոհերի թիվը տարբեր հեղինակների մոտ տարբեր է: Մտադիր ենք առաջիկայում առանձին ուսումնասիրության նյութ դարձնել այդ ոչ հասարակ խնդիրը:

Արաքս: Մինչ հայ ազգաբնակչությունը մի վերջին ճիգով փորձում էր հակահարված հասցնել անագորյուն թշնամուն, սրընթաց փոխվեց քաղաքական իրադրությունը: Ադրբեջանի հանցագործ վարչակարգի ոճրագործություններն այդպես էլ մնացին անպատիժ, որովհետեւ 11-րդ կարմիր բանակի ներխուժումն Անդրկովկաս և սփյնների վրա նոր կարգերի ներմուծումը կտրուկ փոխեցին ուժերի դասավորությունը, ինչը վերստին համապատասխանում էր ակնթարթորեն կերպարանափոխված մուսավաթական պարագլուխների գիշատիչ շահերին, բարենպաստ պայմաններ ստեղծելով հայաբնակ մարզերի ու հենց Հայաստանի Հանրապետության հանդեպ տարածքային պահանջներ ներկայացնելու և իրենց զավթողական քաղաքականությունը շարունակելու համար:

Ադրբեջանի դեմոկրատական հանրապետության կողմից ծրագրված ու իրականացված Շուշիի հայ ազգաբնակչության ցեղասպանության թեման վերջին տարիներին դարձել է հայ պատմագրության քննության առարկան²: Ճշմարտությունը տեղ հասցնելու համար պահանջվում է երկարատև ու անդադար պայքար: Հատկանշելի են Ադրբեջանի պետական ահաբեկչությունն ու էթնիկական գտումների քաղաքականությունը դատապարտելու և միջազգային հանրությանը դրա անհրաժեշտությունը ներկայացնելու «Կաճառ» գիտական կենտրոնի նախաձեռնությունները: Արդեն իններորդ տարին է, ինչ Շուշիում Կենտրոնի կողմից կազմակերպվում են զանազան միջոցառումներ՝ նվիրված 1920 թ. մարտյան ողբերգության հերթական տարելիցներին: Ցեղասպանություն վերապրած մեր հայրենակիցների սերունդների նպատակը ոչ միայն Ադրբեջանի պետական ահաբեկչության ու էթնիկական գտումների քաղաքականության դատապարտումն է, այլև միջազգային հանրությունից, նախ և առաջ, Ադրբեջան-ԼՂՀ հակամարտության կարգավորման գործընթացում ներգրավված պետությունների կողմից նույնը ակնկալելն ու պահանջելն է: Ավելացնենք, որ Թուրքիայի կողմից հայերի ցեղասպանության քաղաքականությունը Շուշիում շարունակվելու հիմնահարցի քննարկումը հրատապ է մեզ պարտադրված տեղեկատվական պատերազմում հակառակորդին արժանի հակահարված տալու տեսակետից:

Ռուսական կայսրության տրոհումից հետո, Արցախի նկատմամբ կովկասյան թաթարների (որոնք հետագայում հորջորջվեցին ադրբեջանցիներ) հավակնությունների առանցքում առանձնահատուկ տեղ էր հատկացվում Շուշիին: Նոր հնչողություն էր ստացել «Շուշիին տիրողը տերն է ամբողջ Արցախի» հին իմաստությունը: Մասամբ դրանով է բացատրվում այն, որ տաճկական գորբերը, ապա անգլիացիները, նրանց հետևից մուսավաթականները և, սրանց հետքերով, կարմիր բանակը ձգտում ու մղվում էին դեպի Արցախի հիմնավորը ոստանը: Ահա թե ինչու, Շուշիի մարտի 23-ի ողբերգությունը բացասաբար անդրադարձավ Ադրբեջանի զավթողական նկրտումներին դիմագրավելու, Արցախը Հայաստանի կազմում պահելու համաժողովրդական իղծերի իրականացման վրա: Ընդամին, վեր հանելով այդ ողբերգության պատճառները, հնարավոր

² Թեմայի պատմագրության մասին տես Հարությունյան Մ. Ա., Շուշիի մարտյան ողբերգության պատմագրության հիմնահարցերը.- «Ադրբեջանի պետական ահաբեկչությունը և էթնիկական գտումների քաղաքականությունը Լեռնային Ղարաբաղի դեմ», 2010 թ. մարտի 21-24-ը Ստեփանակերտում և Շուշիում կայացած միջազգային գիտագործնական կոնֆերանսի զեկուցումներ: Խմբ.՝ Մ. Ա. Հարությունյանի: «Կաճառ» տարեգիրք, գիրք 4, Շուշի, «Կաճառ» գիտական կենտրոնի հրատ., 2010, էջ 45-60: Թեմայի ուսումնասիրվածության վիճակը կամ պատմագրության տեսությունը վերստին ներկայացնելը նպատակահարմար չենք գտնում տեղի սղության պատճառով:

կլինի լույս սփռել նաև այն մուր և խճողված հարցի վրա, թե երկարատև պայքարով իր ինքնուրույնությունը պահպանած Արցախի հայ ազգաբնակչությունն ինչպես հանկարծ հանիրավի հայտնվեց Հայաստանից դուրս ու մեկուսացվեց նրանից:

Հարկ է առանձնացնել Շուշիի մարտյան ողբերգության թե ներքին և թե արտաքին պատճառները: Ներքին պատճառների մասին խոսելիս պետք է նկատի ունենալ այն ժամանակվա ղեկավար մարմինների, քաղաքական գործիչների՝ որոշ դեպքերում թույլ տրված վրիպումներն ու սխալները, թերացումներն ու ավելորդ զգուշավորությունից եկող անվճռականությունը: 1999-ին հրատարակված մի ուշագրավ գրքում, որը ժամանակի ղեկավար գործիչներից մեկի Եղիշե Իշխանյանի՝ արժեքավոր հուշագրությունն է, խոսուն փաստեր կան ոչ միայն Արցախում, այլև ամբողջ Հայաստանում քաղաքական առանձին կազմակերպությունների ու գործիչների, ինքնապաշտպանության որոշ ղեկավարների թույլ տված սխալների մասին, որոնք ծանր կորուստների պատճառ են դարձել, ունեցել անուղղելի հետևանքներ: Հիրավի, պատմական դասեր են պարունակում կադրերի սխալ ընտրության, քաղաքական առումով միատարր կառավարության պատճառած վնասները: Ոչ պակաս վնասակար եղան բնակչության զանգվածային վերաբնակեցման մասին անիրական մտքերը, որ ունեին Հայաստանի ղեկավար մի քանի գործիչներ, ինչը խանգարում էր ինքնապաշտպանության ու երկրի կառավարման արդյունավետ կազմակերպմանը³: Ընդսմին, այդ ամենը հաճախ դյուրացրել է հակառակորդի չար դիտավորությունների իրագործումը, խոչընդոտել ճիշտ ու նպատակասլաց վճիռների կայացմանը: Այս առումով, իրեն չարդարացրեց Արցախի կառավարության խաղաղասիրական, հաշտվողական քաղաքականությունը: Հարևան ադրբեջանցիները չարաշահեցին հայ ղեկավարների բարյացակամությունը և հանդուրժողականությունը, ինչպես նաև օգտվեցին հայերի կողմից որոշեցրված ինքնապաշտպանության պասսիվ ռազմավարությունից և ռազմական նախաձեռնությունը՝ վերցրին իրենց ձեռքը: Թերացումների ու անվճռականության արտահայտություններ էին նաև ռուսական սահմանապահ 6-րդ գնդի հետ ընկած ստորաբաժանումների չզինաթափումը⁴, Բերդաձորի պաշտպաններին օգնություն չհասցնելն ու Թիֆլիսում կազմավորված Շուշիի (կամ Արցախյան) գնդի նշանակման վայր տեղափոխումը ժամանակին չկազմակերպելը, Ջորավար Անդրանիկի արշավանքին չնպաստելը, դրածո գեներալ-նահանգապետին և Խանքենդում ու Շուշիիում հիմնավորվող ադրբեջանական զինված կազմավորումներին լրջորեն ու ժամանակին չընդդիմանալը, 1919 թ. հունիսի սկզբներին Շուշիում Սուլթանովի արյունոտ սադրանքները, մոտակա Ղայբալիշեն, Կրկժան, Փահլուլ (Վարդուբ), Ղաշուշեն գյուղերի ավերումներն ու բնակիչների կոտորածներն անպատիժ թողնելը, զինված պայքարին անբավարար նախապատրաստվելը և այլն: Ինչ խոսք, այդ ամենի մասին առանձին-առանձին կարելի է խոսել ավելի երկար, մանրամասները դիտարկելով օբյեկտիվ ու սուբյեկտիվ հանգամանքների ամբողջության մեջ, սակայն, նպատակահարմար ենք գտնում ծանրանալ, մեր կարծիքով, առավել կարևոր արտաքին գործոնների ու աշխարհաքաղաքական անբարենպաստ զարգացումների վրա:

³ Իշխանյան Ե., Լեռնային Ղարաբաղ. 1917-1920, Եր., 1999, էջ VIII: Հավելյալ մանրամասներով այդ տեղեկությունները լրացրել է Աբրահամ Կիսիբեկյանը (տես նրա՝ Հուշեր, Գիրք Ա, Գիրք Բ, Եր., 2011)

⁴ Նույն տեղում, էջ 92-93:

Շուշիի ողբերգության և, ընդհանրապես, Արցախյան խնդրի չլուծման պատճառներից, թերևս, ամենագլխավորը, տաճկական գործուն է: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, մանավանդ՝ ռուսական հեղափոխությունից հետո, տաճկական գործակալներ էին վխտում հավատակիցներով խիտ բնակեցված շրջաններում, հետամուտ լինելով Անդրկովկասում հենարան ունենալու և ռուսական կովկասյան բանակի թիկունքին սպառնալիք ստեղծելու, իսկ բարեպատեհ առիթով՝ նաև իրենց զավթողական ծրագրերը դյուրությամբ իրագործելու հեռագնա նպատակներին: Տաճկական գործերի բացահայտ ագրեսիայի հետևանքով 1918 թ. սեպտեմբերին ընկավ Բաքվի կոմունան և սրի քաշվեց հայ բնակչության մի մասը, ինչը ևս ծանր նստեց ու բացասաբար անդրադարձավ արցախյան իրադարձությունների վրա: Արցախի հայ ազգաբնակչության ուշքն ու միտքը Բաքվի իր հայրենակիցների գոյապայքարի վրա էր, հույս փայփայելով, թե նրանց ինքնապաշտպանության ուժերից տաճկական զավթիչները ջարդ ու փշուր կլինեն: Սակայն Բաքուն պաշտպանող օտարերկրյա ուժերը մերկացրին ձակատը, հայ կամավորներին թողնելով մենակ թշնամու մեծաքանակ ուժերի դեմ հանդիման: Իսկ թուրքերը ձգտում էին օր առաջ գրավել Բաքուն, որովհետև, ինչպես ժամանակակիցն է իր համար պարզել հետագայում, Եռյակ(Քառյակ) Ջինակցությունը նավթի ու բենզինի սուր կարիքի մեջ էր⁵: Փաստորեն թուրքերը կարողացան Դաշինքի շահերը ծառայեցնել իրենց կայսերապաշտական շահերին և լուծել պանթուրքական խնդիրներ: Անկասկած, մեծ էր Բաքվի ռազմավարական նշանակությունը: Կորցնելով Բաքուն, հայերը, ցավոք, ծեռքից բաց թողեցին այնպիսի մի հզոր տնտեսական ու քաղաքական գործուն, ինչպիսին նավթն էր, ինչի բացասական հետևանքներն աղետալի էին: Միավաված չենք լինի, եթե ասենք, որ Բաքվի անկումը հանգեցրեց նաև Շուշիի անկմանը... Այս տեսակետից, թերևս, ճիշտ կլիներ Արցախից մարտական գործողությունների սկսման նշաններ ցույց տալ, շեղել տաճկաթաթարական ուժերի ուշադրությունը և, հնարավորինս, թեթևացնել Բաքվի պաշտպանների, դրանով իսկ՝ Արցախի ինքնապաշտպանության գործը: Սակայն, դժբախտաբար, ոչ Արցախից, ոչ էլ Գանձակից նման շարժումներ կամ խուսանավումներ չծեռնարկվեցին: Բաքվի պաշտպանները մեկուսի կռվեցին ու պարտվեցին: Հենց դրանից հետո տաճկական գործերը հնարավորություն ստացան ներխուժել Արցախ և առանց լուրջ դիմադրության հանդիպելու, մտան Շուշի: Ինչքան էլ ջանանք արդարացնել կամ հիմնավորել ժամանակի քաղաքական գործիչների Շուշիի հանձնման որոշումը, փաստելով պատերազմում Թուրքիայի վերահաս պարտության ակներևությունն ու ակնկալությունները, ինչպես նաև բնակչության զինաթափման և բանտարկության միջոցով ազատագրական շարժման ակտիվիստների մեկուսացման հետևանքների պայմանական թեթևությունն ու տանելիությունը, միևնույն է, տաճկական գործերի մուտքը ծանր հարված էր Շուշիի ինքնապաշտպանությանը, ինչը բարոյահոգեբանական ճնշող ներգործություն ունեցավ ու երկարատև նստվածք թողեց մարդկանց գիտակցության մեջ, իսկ դրան հակառակ, բարձրացրեց մահմեդական բնակչության մարտական ոգին ու ընդլայնեց հավակնությունների շրջանակը...

Առաջին աշխարհամարտի ավարտից ու Մուղրոսի հաշտության պայմանագրի ստորագրումից (1918 թ. հոկտեմբերի 30) հետո, երբ տաճկական գործերը հարկադրված էին հեռանալ Անդրկովկասից, բազմաթիվ տաճիկ սպաներ, անգամ երիտթուրքական պարագլուխներ ու ռազմա-

⁵ Նույն տեղում, էջ 92-93:

կան հրահանգիչներ⁶ մնացին մահմեդականներով բնակեցված շրջաններում և շարունակեցին իրենց սև գործը, բորբոքելով հավատակիցների մոլեռանդությունը, դավադրաբերելով նրանց այլազգիների ու այլադավանների դեմ: Սակայն, մինչև հեռանալը տաճիկները հասցրել էին լուծել մի շարք ռազմավարական խնդիրներ, մասնավորապես, մուսավաթականների հետ համագործակցությամբ, ծանր հարվածներ էին հասցվել հայկական դիմադրական կարևոր կենտրոններին Բաքվին, Շուշիին, հողմախապատրաստելով նորաթուխ Ադրբեջանի կայացման, այսինքն Կովկասում տաճկական առաջնադիրքի (ֆորպոստի) հաստատման համար: Հետագա, մանավանդ՝ հայ-թուրքական պատերազմին և Մոսկվայի ու Կարսի չարաղետ պայմանագրերին հաջորդած իրադարձություններն անառարկելիորեն ապացուցում են ոչ միայն Թուրքիա-Ադրբեջան հանցավոր կապերը, այլև բացահայտում տաճկական ռազմամուլների հեռագնա նպատակները Ադրբեջանի ստեղծմամբ Կովկասում իր մշտական աջակիցն ու հենարանն ունենալու, Իրանի նկատմամբ իր հավակնություններին հագուրդ տալու և, վերջնական արդյունքում, պանթուրանական ծավալապաշտ զառանցանքները կենսագործելու համար: Արցախյան պատերազմի տարիներին ժամանակակից Թուրքիայի բռնած բացահայտ հակահայկական դիրքը, իսկ վերջին շրջանում, Ադրբեջանում ու հատկապես՝ Նախիջևանում իր ռազմաքաղաքական ազդեցության մեծացումը, գալիս են մեկ անգամ ևս փաստելու աշխարհաքաղաքական զարգացումներում, ազդեցության գոտիների համար պայքարում ու շահերի բախման կիզակետում Ադրբեջան-Թուրքիա ագրեսիվ համագործակցության ակունքներն ու հարաճուն վտանգը:

Վճռորոշ էր նաև անգլիական գործոնը: Տաճիկներին փոխարինած անգլիացիները հակված էին Արցախն ու Ջանգեզուրը տեսնել Ադրբեջանի, իսկ Նախիջևանն ու Կարսի մարզը՝ Հայաստանի կազմում: Հայերը չկարողացան օգուտել թուրքական գործերի դեմ մարտնչելու, դրանով իսկ դաշնակից երկրների հաղթանակին նպաստելու հանգամանքից, ուստի անգլիացիներին սիրաշահելու և իրենց կողմը գրավելու հնարավորությունից: Ընդհակառակը, Բաքվում հաստատված անգլիական առաքելությունը, մշտապես գտնվելով մուսավաթականների քարոզների ու շողոթորթությունների ազդեցության տակ, ադրբեջանամետ քաղաքականություն էր վարում, մանավանդ, որ Անգլիան ու նրա դաշնակիցները, ինչպես իրենց ախյան Ջինակցությունը, նավթամթերքների կարիք էին զգում և զուտ շահադիտական նպատակով հակված էին գոհացնել ադրբեջանցիների, թեկուզ և ապօրինի ու հավակնոտ պահանջները: Կռահել կարելի է, թե ինչ միջոցներով էին ադրբեջանցիների պարագլուխները հայերին «սևացնում անգլիացիների աչքին», մեղադրելով հայերին բոլշևիկյան գաղափարների տարածման, ռուսասիրության մեջ: Ադրբեջանական կողմը ներշնչում էր անգլիացիներին, թե իբր Հայաստանի կառավարության ներկայացուցիչները հակաանգլիական միտումներ են մտցնում ժողովրդի մեջ⁷: Պակաս ազդեցություն չունեցավ նաև Բաքվի կոմունայում հայերի գլխավոր դերի ու գերիշխող դիրքի հանգամանքը, ինչը ևս վարպետորեն շահարկվեց մուսավաթականների կողմից: Այս ամենին զուգընթաց, անշուշտ, չպետք է անտեսել նաև անգլիական ֆինանսատնտեսական և այլ շահերի հետևանքները⁸:

⁶ Այդ մասին են վկայում նաև ժամանակակիցների հուշագրությունները և արխիվային փաստաթղթերը (տես, օրինակ, «Արցախ» հանդես, Ստեփանակերտ, 1989, հ. 1, էջ 89)

⁷ Իշխանեան Ե., Լեռնային Ղարաբաղ. 1917-1920, էջ 84:

⁸ Այդ մասին, բրիտանական արխիվների նյութերի հիման վրա, արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում Ռիչարդ Յովհաննիսյանը: Steu Hovannisian Richard, The Republik of Armenia. v. 1. The first year, 1918 - 1919. University of California press, Berkeley.Los Angeles.London, 1972, pp. 156-161:

Կարելի է առանձնացնել այսպես կոչված թուրք-ադրբեջանական գործոնի ևս մի քանի դրսևորումներ: Անգլիացիների օժանդակությամբ ու պաշտպանությամբ գեներալ-նահանգապետության հաստատումն Արցախում հող նախապատրաստեց Ադրբեջանի զավթողական նկրտումների իրականացման և բռնապետության հաստատման համար: Այդ ճանապարհին Ադրբեջանը չէր կանգնում ոչնչի առաջ, սկսած տնտեսական բոլորից ու շրջակայումից, վերջացրած բնակավայրերի ու խաղաղ բնակչության բնաջնջմամբ: Ի դեպ, XX հարյուրամյակի վերջերին Խորհրդային Ադրբեջանի իշխանություններն այս նույն մեթոդներն էին կիրառում, նպատակ ունենալով ճնշել Արցախի հայ ազգաբնակչության օրինական, ժողովրդավարական շարժումը:

Դեմոկրատական հորջորջված Ադրբեջանը պատերազմ սկսեց ու բացահայտ ագրեսիա ձեռնարկեց Արցախի դեմ: Պաշարված փոքրիկ լեռնաշխարհի շուրջ ու ներսում ծավալված ծանր մարտերը, մանավանդ՝ Շուշիում, Վարարակնում, ապա և՛ Ասկերանում, հիմնականում անհաջող էին ընթանում հայերի համար, որովհետև զգացվում էր գեներալի ու զինամթերքի պակաս, մյուս կողմից էլ Ադրբեջանը Արցախի դեմ էր հանել իր գրեթե ամբողջ զինուժն ու զինանոցը, ինչի հետևանքով էլ, թերևս, ապրիլի 28-ին 11-րդ կարմիր բանակը, առանց լուրջ դիմադրության, գրավեց Բաքուն:

Արտաքին ու ներքին գործոնների միջակայքում կարելի է առանձնացնել Հայաստանի Հանրապետության կրավորական դիրքը և գործնական օգնության ուշացումը: Դրաստամատ Կանայանի ու Գարեգին Մոզեհի գորամասերի ուշացած միջամտությունը եղավ այն ժամանակ, երբ արդեն Շուշին ավերված էր և Ադրբեջանն արդեն պատերազմական գործողություններ էր վարում Արցախի մյուս շրջաններում: Սակայն, այդ ուշացված օգնությունն էլ ունեցավ որոշակի նշանակություն, թեև ներքին անհամերաշխությունը և հայ բոլշևիկների առձակատումը, ինչպես նաև կարմիր բանակի մոտիկությունը և այլ գործոնների առկայությունը, ի չիք դարձրին սպասվող դրական տեղաշարժերը ու նախանշվող հաջողությունները:

Կարծիքներ կան, թե Ադրբեջանի մուսավաթական կառավարության մայրամուտին հայերի ընդվզումը սխալ էր և ժամանակ չափելու դեպքում հնարավոր էր խուսափել Շուշիի ավերումից ու բնակչության սրածուծից: Սակայն, բազմաթիվ փաստեր գալիս են հաստատելու, որ Սուլթանովը և Ադրբեջանի ղեկավարները ակտիվորեն նախապատրաստվում էին գեներալի ուժով Արցախը նվաճելուն, իսկ այդ նպատակի համար գլխավոր թիրախ էր ընտրված հենց Շուշի քաղաքը: «Հուսով եմ, - Ադրբեջանի նախարարների խորհրդի նախագահին հասցեագրված գեկույցում գրել է տխրահռչակ Սուլթանովը, - որ Շուշի քաղաքում Կենտրոնի և հայկական շարժման պաշտոնական ենթարկեցման հետ, Ղարաբաղում հայերի ենթարկեցման հարցը արագ կընդունի բարեհաջող վերջավորություն»⁹: Մեկ այլ ժամանակակցի վկայությամբ՝ «Կամենալով մեկընդմիշտ վերջ տալ Արցախի ինքնուրույնությանը, մուսավաթականները, 1920 թ. մարտի սկզբներին իրենց գրեթե ամբողջ կանոնավոր զորքերը և բազմաթիվ զինված ավազակախմբերը, նետեցին նրա սահմանների ուղղությամբ, իսկ մարտի 20-ին հայ ազգաբնակչությանը զինաթափվելու վերջնագիր ներկայացրին»¹⁰: Այլ վկայություններ ևս կան: «Մարտ ամսվա սկզբներին, նոր համալրվածներով կրկին ուժեղացվեցին Շուշիի, Խանքենդու և Աղդամի կայազորները»

⁹Нагорный Карабах в 1918-1923 гг. Сборник документов и материалов. Отв. ред. В. А. Микаелян, сост. Аюян В. А., Баликян О. С., Вирабян А. С., Микаелян В. А., Эвоян В. С. Ереван, Изд. АН Армении, 1992, док. 153, с.238.

¹⁰Правда о Нагорном Карабахе. Сост. В. А. Товмасын, Ю. Б. Нерсисян. Степанакерт, 1989, с. 27.

րը: Շուշիում երևացին թուրք սպաներ, գեներալ Խալիլ փաշայի գլխավորությամբ»¹¹: Մինչ այդ, Շուշի էին ժամանել Նուրի փաշան և Նովրուզովը: Ադրբեջանի կառավարությունը նրանց պարտավորեցրել էր գործել «լայն մասշտաբով և ենթարկել տալ Ղարաբաղ-Ջանգեղուրը»¹²: Այս ամենը վկայում է, որ Շուշիի աղետն առանց առիթի էլ, վաղ թե ուշ, լինելու էր, քանի որ դեմոկրատական հորջորջված Ադրբեջանն իր վերջին շնչում իսկ կատարելու էր Թուրքիայի կողմից նախանշված սև գործը՝ հայ բնակչության էթնիկ մաքրումն ավարտին հասցնելու համար Արցախի մայրաքաղաք Շուշին կործանելու դիվային «առաքելությունը»...

Շուշիի ողբերգության պատճառների շարքին կարելի է դասել տնտեսական գործոնը: Շուշիի տնտեսական անկումը¹³, ինչն, անկասկած, ազդում էր նաև բնակչության կարողությունների ու դիմադրական ոգու վրա, պարարտ հող նախապատրաստեց այն հեշտությամբ կործանելու հրեշավոր ծրագրի իրականացման համար:

Օբյեկտիվ պատճառներից էին նաև հաղորդակցության ճանապարհների արդյունավետ օգտագործման հնարավորության, կապի միջոցների բացակայությունը, տնտեսապես կախված լինելը երբեմնի ռուսական կայսրության այլ շրջաններից և այլն:

Սուբյեկտիվ պատճառներից զուտ ռազմական գործի կազմակերպման թերացումներից պետք է առանձնացնել հայկական կանոնավոր ստորաբաժանումների ու ինքնապաշտպանության համակարգի ու դեկավարող կառույցների չկատարելագործումը, հետախուզության ու հակահետախուզության բացակայությունը, թշնամու վարձած լրտեսների առկայությունը, գաղտնիության կանոնների անտեսումը, ծաղկող բերանբացությունը, թշնամու նկատմամբ վերահսկողության բացակայությունը, նրա ծրագրերի ու գործողությունների չիմացությունը, իրավիճակին չտիրապետելը, դանդաղ կոտորությունը և այլն:

Իրադարձությունները, մեր կարծիքով, զարգացել են այսպես. Սուլթանովը հրամայել է գործին հարվածել հայության գլխավոր կենտրոնին՝ Շուշիին: Միաժամանակ, Աղդամում կենտրոնացված գործը են սպառազինված ամբոխը, ինչպես և կանխատեսված էր, սկսել են արշավանքը Ասկերան-Խոջալու-Խանրենդ-Շուշի գծով՝ նպատակ ունենալով համալրել ու ըստ ամենայնի աջակցել Շուշիի հայությանը հնազանդեցնող (իրականում՝ բնաջնջող) ոճրագործներին: Որ հենց ԱՂՀ-ն էր բացահայտ պատերազմ սկսել արցախահայության դեմ, վկայում է նաեւ այն փաստը, որ Գանձակի, Շամբորի եւ այլ ուղղություններով ադրբեջանական գործերը ուժեղացված զինավառ ավազակներով, լայնածավալ հարձակման էին անցել հայերի բռնի տեղահանության ու էթնիկական զտման նպատակով:

Արցախահայությանն ահաբեկելու, սարսափազդու կոտորածներով ընկճելու ԱՂՀ-ի պետական քաղաքականության իրախուզացումը Սուլթանովի կողմից Շուշիից սկսելը պատահական չէր, քանի որ Արցախի մայրաքաղաքի բնակչությունն առնվազն 1919 թ.-ից պատանդի կարգավիճակի էր մատնվել (ևեռ) եւ, ինչպես վավերագրերն են հաստատում, հակառակորդի կողմից դիտվում էր Արցախը նվաճելու կարելու գործին: Այդ նախն է վկայում նաեւ հետեւյալ վավերագիրը. «Հուսով եմ, Ադրբեջանի նախարարների խորհրդի նախագահին հասցեագրված զեկույցում գրել է տխրահեռակ Սուլթանովը, որ Շուշի քաղաքում Կենտրոնի եւ հայկական շարժման պաշտոնապես ենթարկեցումով, Ղարաբաղում հայերի

¹¹ Հովհաննիսյան Գ. Ա., Սովետական իշխանության հաստատումը Լեռնային Ղարաբաղում, Եր., 1971, էջ 142:

¹² Нагорный Карабах в 1918-1923 гг. Сборник документов и материалов, док. 250, с.373, док. 262, с.386.

¹³ Տեր-Պապարյան Ռ. Հ., Շուշի քաղաքը, Եր., 1993, էջ 60-63:

ենթարկեցման հարցը արագ կընդունի բարեհաջող ավարտ»¹⁴:

Համաձայն նախապես ծրագրված մարտավարության (կամ ռազմական տերմինաբանությամբ՝ պաշտպանության մտահղացման), ինքնապաշտպանության ուժերը 1920 թ. մարտի 23-ին դուրս չարտեցին ադրբեջանցի զավթիչներին և ազատագրեցին ռազմաստրատեգիական նշանակություն ստացած Ասկերանը՝ ինչպես Ադդամից ադրբեջանական զորքերի հետագա առաջխաղացումը կասեցնելու, այնպես էլ կենաց մահու պայքարում Շուշիի ու Խանքենդի պաշտպանների թիկունքն ապահովելու համար: Այս առումով, Խանքենդի ադրբեջանական զորքերի շրջապատումն էլ իր հերթին Ասկերանի և Շուշիի թիկունքն ապահովելու խնդիրն էր հետապնդում: Հենց ինքնապաշտպանությունից բխող այս քայլերն են ադրբեջանցիները նենգափոխել «ապստամբություն» հասկացությամբ, մի կողմից իրենց ոճրագործությունները «արդարացնելու», իսկ մյուս կողմից ցեղասպանությունն ուրանալու, ապա և՛ ժխտելու նպատակով:

Փաստը մնում է փաստ, որ թուրք-ադրբեջանցիներից ու քրդերից կազմված ավազակախմբերի ու կանոնավոր զորքերի հարձակմանը հայերը պատվաբանել են ինքնապաշտպանությամբ, ինչը Ադրբեջանի քաղաքականությանը ներկայացրել է որպես ապստամբություն, հետևանքը պատժառի նենգափոխելու միջոցով միջազգային հանրությանը մոլորեցնելու և երբեմնի ծաղկուն Շուշի քաղաքի ավերումն ու հայ բնակչության ոչնչացումն արդարացնելու նպատակով:

Այս միտքը զարգացնելիս մենք հենվել ենք 1915 թ. Հայոց մեծ եղեռնի, 1918 թ. Բաքվի սեպտեմբերյան ոճրագործությունների, 1919 թ. ամռանը Շուշիի մերձակա բնակավայրերի հայ բնակչության բնաջնջման, 1920 թ. նախկին Ելիզավետպոլի նահանգի հայության էթնիկական զտման, 1988 թ. սումգայիթյան, 1990 թ. Բաքվի, 1992 թ. ապրիլի 10-ին Մարաղայի բաղբարոսություններին, և, ընդհանրապես, ԼՂՀ-Ադրբեջանի հակամարտությանը թուրք-ադրբեջանական ցինիկ գնահատականների ու «հակափաստարկների» համադրման ու վերլուծության արդյունքների վրա, այդ երկար շղթայի մի օղակը դիտելով նաև Շուշիի 1920 թ. մարտյան ողբերգությունը...

«Ապստամբության» առասպելը և իբր «դրան ի պատասխան հայերի բնաջնջման» սցենարը թուրքերը գործադրում են հնուց ի վեր: Անգամ Հայոց մեծ եղեռնը, որին գոհ է գնացել ավելի քան 1,5 միլիոն մարդ, նրանք ցինիկաբար փորձում են ներկայացնել որպես հայերի ըմբոստության ու ապստամբության պատասխան: Մինչդեռ, ապստամբությունները, եթե եղել են, և, ընդհանրապես, հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը ուղղված են եղել թուրքերի հայափախած, ազգային, կրոնական, մշակութային, տնտեսական ճնշումների ու բռնությունների դեմ, երբ ծայրահեղ ու օրհասական վիճակի հասցված մարդկանց այլ բան չէր մնում, քան վերջին հուսահատ փորձը ձեռնարկել դանդաղ մահվանից փրկվելու համար: Հենց այդ հրահրված, սադրված, ինչու չէ՝ պարտադրված ընդվզումն էլ թուրք ոճրագործներն առիթ էին դարձնում վաղուց ծրագրված ցեղասպանության քաղաքականությունը կենսագործելու՝ հայ ազգաբնակչությանը ֆիզիկապես բնաջնջելու համար:

Արցախի ոստան Շուշիի կործանումը, ինչը հարցականի տակ դրեց ողջ Հայոց արևելից կողմերում հայ էթնոսի գոյությունը, լայն արձագանք գտավ ու գայրույթի պոռթկում առաջացրեց հայ և այլազգի առաջադեմ մտավորականների շրջանում, որոնց բողոքներն ու ցասումի խոսքերը մնացին որպես «ծայն բարբառ յանապատի»:

Իհարկե, խոսքերով չէ, որ պետք է հետ բերեին Շուշին, այլ գենքի միջոցով ու արյան գնով, ինչը հաջողվեց 1992 թ. մայիսի 8-9-ին, մեր ազգի լավագույն զավակների բազկի ու ոգու շարժի շնորհիվ:

¹⁴Տես *Нагорный Карабах в 1918-1923 гг. Сборник документов и материалов, док. 153, с.238.*

РЕЗЮМЕ**Мгер Арутюнян****Проявление турецкой политики
геноцида армян в Шуши**

Несмотря на то, что история Нагорного Карабаха 1918-1920 гг. всесторонне исследована, однако оценки, данные историографией, особенно трагедии Шуши, неоднозначны и неудовлетворительны.

Параллельно происходившим 95 лет назад трагическим событиям, так называемая, Азербайджанская демократическая республика пустила в оборот вымышленную гипотезу о восстании армян, тем самым пытаясь представить организованное им же преступление как последствие отчаянного сопротивления. К сожалению, на эту приманку попались многие армянские авторы и превратили данную гипотезу в средство для обвинения своих политических противников, не осознавая, что в действительности льют воду на мельницу пропагандистской машины врага. Между тем мы имеем дело с политикой геноцида, спланированной Турцией и на государственном уровне организованной и проводимой Азербайджаном.

Фактически на наступление турецко-азербайджанских и курдских регулярных войск и бандформирований армяне ответили самообороной, что азербайджанская пропаганда представила как мятеж для введения в заблуждение международное сообщество и оправдания разрушения некогда цветущего города, уклонения от ответственности и уничтожения армянского населения Шуши.

SUMMARY**Mher Harutyunyan****Manifestation of the Turkish
Policy of Genocide of Armenians in Shushi**

Although the history of Nagorno Karabakh of 1918-1920 has been thoroughly studied, the assessment of especially the Shushi tragedy by historiography is not univocal and sufficient.

The so-called Democratic Republic of Azerbaijan (henceforth DRA) put into circulation false information about the rebellion of the Armenians, thus trying to present the tragic events of nineteenfive years' prescription as the result of the desperate revolt of the Armenians. Unfortunately, a number of Armenian authors took the bait and made it a subject of blaming their political adversaries, without realizing that in reality they played into the hands of the enemy's propaganda machine. Meanwhile, we deal with a policy of genocide planned by Turkey and organized and realized by the DRA on the official level.

The fact is that the Armenians just defended themselves against the Turkish-Azerbaijani and the Kurd gangs of bandits and regular forces, but the Azerbaijani propaganda presented it as a revolt, trying to pervert the real reason, thus deluding the international community and declining the responsibility for destroying once flourishing Shushi and annihilating the Armenian population.